

UN POSSIBLE RECURS ONOMÀSTIC DE CAIRE AFECTIU

Joan ANTON RABELLA

Aquest treball té com a objectiu analitzar un canvi fonètic que es dona en els mots comuns i que també afecta l'onomàstica: la palatalització i ensordiment d'algunes consonants inicials (fonamentalment la fricativa alveolar sorda [s] i l'oclusiva velar sorda [k]) o el simple ensordiment de les consonants inicials que ja són palatals. Concretament, creiem que, en alguns casos, aquesta evolució fonètica s'ha de relacionar amb un recurs lingüístic de caràcter expressiu. Aquesta hipòtesi ja ha estat assenyalada per d'altres autors quant als mots comuns¹, mentre que ara volem plantejar la possibilitat que també sigui aplicable al camp onomàstic.

La hipòtesi de treball, però, es ceneix al Principat —llevat de les terres de l'Ebre— perquè a la resta del domini lingüístic la possible influència de l'àrab o del mossàrab implicaria una interferència indestruïble²; hem de tenir en compte que molts noms —sobretot comuns— que tenen com a consonant inicial una palatal fricativa o un grup palatal africacat provenen de l'àrab (per exemple *xaloc*, *xarop* o *xifra*), a més del fet que el canvi del so [s-] en palatal es considera una característica del mossàrab³.

D'entrada cal delimitar el seu abast dins l'àmbit del vocabulari comú. Hi ha molts exemples que demostren que dialectalment aquesta evolució fonètica ha estat força important (sobretot quant a la [s-], per exemple: *xamfaina* per *samfaina*, *xercle* per *cercle*, *ximbomba* per *simbomba*; *xinglot* per *sanglot*; *xivella* per *sivella*); però també n'hi ha algun exemple antic pel que fa a [k-]: *ximera* per *quimera*⁴), si bé ha estat bandejada de la llengua normativa en la majoria de casos.

¹ Coromines hi fa referència a diverses entrades del DECLC (per exemple a *xerrar* i *xumar*). Veny, 1978, pàg. 96.

² Per exemple:
Xàtiva < SAETABIS (pre-romà; Coromines, 1965, pàg. 227 i DCVB, vol. 10, pàg. 920).
Xarfull < CAEREFOLIUM (DCVB, vol. 10, pàg. 911).

³ Coromines, 1965, pàg. 105 i Sanchis Guarner, 1980, pàg. 95.

⁴ A Llull (DCVB, vol. 10, pàg. 941).

Nogensmenys, en alguns mots aquesta evolució s'ha imposat i ha estat la que s'ha considerat normativa o general (*xiular* per *siular*⁵<SIBILARE) i, fins i tot, en d'altres paraules ha estat l'única que ha sobreviscut (*xuclar*, antic *suclar*<SUGERE, o *ximple* per *simple*<SIMPLICE). Alguns exemples com *xèixanta* o *xixanta* per *seixanta* ja ens poden donar informació sobre el valor d'aquest canvi, car en un cas com aquest la solució amb palatal inicial es considera, a més de dialectal, molt popular.

En aquest darrer aspecte, la creació d'onomatopeies ens aporta una informació essencial. L'alt rendiment del so [j-] en posició inicial en la formació d'onomatopeies (*xam-xam*, *xino-xano*, *xaripi-xarapi*, *xec*, *xim-xim*, *xiu-xiu*, *xof*, *xup-xup*, etc.)⁶ pot ajudar a demostrar que aquest té un valor de caràcter connotat o afectiu, valor que confirma la formació de mots amb *x-* inicial que també es consideren creacions expressives (com *xerrar* o *xumar*)⁷.

En aquest mateix sentit, J. Mallafrè ha constatat que en algunes paraules del vocabulari del Camp de Tarragona⁸ que són emprades amb un valor afectiu hi trobem el so fricatiu palatal sord o el grup africacat palatal sord (*acotxar*⁹ per *acotar*, *cotxo* per *cap cot* o *enxomar* per *entomar*)¹⁰.

Així, doncs, en els mots comuns podem parlar d'una tendència a la palatalització de la consonant inicial [s-]¹¹, que es pot veure afavorida pel fet que la vocal de la síl·laba inicial sigui una palatal i pel registre en què es situï l'ús d'aquest mot, ja que podem considerar que en alguns casos la palatalització de la consonant inicial correspon a un recurs afectiu o expressiu dels parlants.

Quant a l'onomàstica, començarem per tractar l'antroponímia. La tendència al canvi a *x-* inicial és força important en els llinatges, molts dels quals provenen d'antics antroponims d'origen germànic¹². En aquest cas, es tracta principalment de l'ensordiment de la fricativa palatal sonora que prové d'una oclusiva velar sonora (*Xiberta*, *Xibert* de *Giberta*, *Gibert*;¹³ *Xifre* o *Xifreu* de *Guifre* o *Guifreu*;¹⁴ *Xifreda* de *Gifreda*;¹⁵ *Xirau* de *Girau*;¹⁶ etc.), més que dels casos provinents de [s-]

⁵ *Siular* a Mallorca i Menorca (DCVB, vol. 10, pàg. 954 i DECLC, vol. IX, pàg. 564).

⁶ I de mots d'origen onomatopèic, per exemple: *xafar* (DECLC, vol. IX, pàg. 413), *xàfec* (DCVB, vol. 10, pàg. 897), *xamar* (que, segons Coromines, amb el significat de 'xerrar' o 'engolir el menjar o el beure amb avidesa' prové de *xam-xam*: DECLC, vol. IX, pàg. 429) o *xipoll* (DCVB, vol. 10, pàg. 945).

⁷ DECLC, vol. IX, pàg. 512 i 607.

⁸ Alguns casos abracen una àrea més àmplia (per exemple, *enxomar* també a Mora (DCVB, vol. 5, pàg. 113).

⁹ DECLC, vol. I, pàg. 38 i 39.

¹⁰ Volem agrair al Dr. Joaquim Mallafrè la informació que ens ha facilitat molt amablement.

¹¹ Moll, 1991, pàg. 91.

¹² Coromines, 1965, pàg. 43.

¹³ Ja documentat *Giberto* (<WIBERTUS) el 922 i 936 (RAC-I, 1994, pàg. 572). Originàriament *gui-* 'combat' bertus 'brillant' (Kremer, 1989, pàg. 9 i 13).

¹⁴ Ja documentat *Guifre* (<WIFREDUS) el 989 i 991 (RAC-I, 1994, pàg. 573).

Sobre l'antroponím *Guifre* vegeu Coromines, 1970, pàg. 243.

Originàriament *Gui-* 'combat' fredus 'pau' (Kremer, 1989, pàg. 9 i 13).

¹⁵ Ja documentat *Guifreda* (<WIFREDUS) el 981 (RAC-I, 1994, pàg. 573).

¹⁶ GERARDUS > Guerau. Originàriament *Ger-* 'venerable' arduus 'dur' (Kremer, 1989, pàg. 8 i 13).

(*Xirinacs* de *SERENIACUS¹⁷); hi ha, a més, un exemple de [t-] > [j-]: *Xetmar* (amb les variants gràfiques *Xatmar*, *Xammar*, etc.) de *Tedmar*¹⁸. Mentre que en aquests casos —llevat del darrer— podem parlar de canvi a partir d'unes raons estrictament fonètiques (evolució a *x-* per influència de la vocal de la síl·laba inicial, que en força casos és una palatal¹⁹), en l'antroponímia també trobem exemples de l'evolució fonètica [k-], [s-] > [j-] que hem de relacionar amb la palatalització de la consonant inicial com a recurs fonètic de caire afectiu: *Xesc* i *Xesca* a partir de *Cesc* i *Cesca*, hipocorístics de Francesc, Francesca; *Xisca* i *Xisco* a partir de *Cisca* i *Cisco*, hipocorístics de *Francisca*, *Francisco*; *Xinoi* a partir de *Francina*, *Francinoi*;²⁰ *Xim* i *Xima* (i *Ximo* a la zona meridional, sovint africada [*tximo*])²¹ a partir de *Kim* i *Kima*, hipocorístics de Joaquim, Joaquina. I també el simple ensordiment de la palatal inicial: *Xeni* i *Xènia* com a hipocorístics d'Eugeni²², Eugènia²³.

Finalment, i d'acord amb l'argumentació exposada fins aquí, hi ha uns casos de palatalització de les consonants inicials de diversos topònims que poden correspondre a una evolució fonètica fins a cert punt regular²⁴ motivada per causes merament fonètiques²⁵ (com ja hem vist que es dona en els mots comuns i afavorida, en alguns casos, pel fet d'anar seguides de vocals palatals²⁶):

a) *Xercavins* (riu sec prop de Tàrrega, Urgell; torrent i masia del terme de Rubí, Vallès Occidental)

La forma *Cerca-vins*, ben documentada en textos medievals²⁷, fa pensar en un mot de formació romànica a partir d'una forma verbal (*cercar*<CIRCARE) més un complement.

Coromines²⁸ atribueix a aquest nom de lloc una etimologia irònica paral·lela al cas de *Tastavins* (Matarranya) perquè són cursos d'aigua que gairebé sempre són secs²⁹. Malgrat la dificultat que suposa avaluar una teoria com aquesta, el canvi fonètic de la consonant inicial en palatal podria refermar el caràcter expressiu d'aquesta forma lingüística.

¹⁷ DCVB, vol. 10, pàg. 949.

En relació amb el topònim Serinyà<SERENIANUS veg. Aebischer, 1926, pàg. 254.

¹⁸ Ja documentat *Tedmar*<TEUDEMARES) el 976 (RAC-I, 1994, pàg. 743).

¹⁹ Gulsoy, 1994, pàg. 116.

²⁰ DCVB; vol. 10, pàg. 943.

²¹ DCVB, vol. 10, pàg. 942.

²² Albaigès, 1983, pàg. 335.

²³ Aquest recurs potser també podria funcionar en alguna altra llengua romànica com el castellà en casos com *Charo*, hipocorístic de Rosario, o *Chabela*, hipocorístic d'Isabela.

²⁴ Com en el cas dels topònims balears, amb forma palatal relativament moderna, *Xarracó* per s'*Arracó* (Sant Joan, Eivissa) o *Xillot* per s'*Illot* (Ca n'Amer, Sant Llorenç des Cardassar, Mallorca).

²⁵ Un cas com *Xert* (Baix Maestrat) i *Xerta* (Baix Ebre) pot provenir d'un mot d'origen pre-romà relacionat amb *Certis* (riu de la Bètica) i *Certima* (poblat de la Bètica) (DCVB, vol. 10, pàg. 934-935 i Coromines, 1965, pàg. 214 i 215), però ja entrarem en la problemàtica de saber el perquè de la palatalització de la consonant inicial en aquella àrea geogràfica.

²⁶ En els topònims de la zona pirinenca es pot donar, però, una pronúncia africada (Veny, 1987, pàg. 131).

²⁷ *Cartulario de Sant Cugat del Vallès* vol. II, Barcelona, 1945, doc. 1053, 1105, 1106, 1173 i 1214.

²⁸ Coromines, 1970, pàg. 113.

²⁹ Contràriament, Moreu (1982, pàg. 158) afirma que prové d'EXERCAVINS.

b) *Xerallo* (llogaret del municipi de Sarroca de Bellera, Pallars Jussà)³⁰

Potser es pot relacionar amb la forma dialectal *serrall* que a l'àrea pirinenca té el significat de 'tancat de bestiar'³¹; aquesta localització també permet explicar fàcilment la o final característica de la toponímia d'aquella zona. És una formació paral·lela a l'italià *serraglio*³².

c) *Xércoles* (*barranc de Xércoles*, a Aransís, població del municipi de Gavet de la Conca, Pallars Jussà)

Aquest nom de lloc probablement té relació amb *cèrcol* (<CIRCULU)³³.

d) Formats a partir d'antropònims germànics

*Xifré*³⁴ (*Can Xifré*, al municipi de Santa Coloma de Farners, la Selva; *hospital de Xifré*, al terme d'Arenys de Mar, el Maresme; *puig de Xifré*, al municipi de Vallbona de les Monges, Urgell; etc.)

*Xiberta*³⁵ (*Can Xiberta*, al municipi de Caldes de Malavella, la Selva)

e) *Xirbeta*³⁶ amb variants formals: Xiribeta, Xiriveta (poble, antic castell i serra del municipi de Viacamp, Baixa Ribagorça)

Girbeta, segons Coromines, correspon a un derivat diminutiu del terme pre-romà *gerb*; a la documentació apareix la forma amb G- des del s. XI fins al s. XVII³⁷, moment a partir del qual apareix amb X-.

f) *Xovall* (llogaret del terme de Sant Julià de Lòria, Andorra).

És un topònim força documentat. Prové del llatí *IPSO VALLO*³⁸.

Tanmateix, pensem que en d'altres casos cal tenir en compte la hipòtesi que aquest canvi fonètic hagi estat motivat o, si més no, afavorit pel caràcter expressiu que té el so [-], principalment en posició inicial, fet que evidencien els exemples del vocabulari comú i dels hipocorístics antroponímics als quals ens hem referit anteriorment. D'aquesta manera noms de lloc com *Xetmar*³⁹ i

³⁰ Coromines, 1965, pàg. 141, 145 i 222.

³¹ DECLC, vol. VII, pàg. 847.

³² A l'italià, amb el valor de 'tancat per a animals' ja es troba documentat al s. XIV, mentre que amb el significat d' 'harem' —que pot ser influència turca— només apareix a partir del s. XVI (DECLC, vol. VII, pàg. 847).

³³ DECLC, vol. II, pàg. 676.

³⁴ WIFREDUS>Guifre (Coromines, 1965, pàg. 43 i Coromines, 1970, pàg. 243).

³⁵ WIBERTUS>Gibert (RAC-I, 1994, pàg. 572).

³⁶ Aquesta és la grafia emprada per Coromines (1965, pàg. 198), mentre que la GEC i la GGCC (vol. 12, pàg. 365 i 392-394) fan servir la grafia *Girbeta*.

³⁷ Coromines, 1965, pàg. 198.

³⁸ Amb el significat inicial de vall o fossat de defensa (Coromines, 1970, pàg. 12 i 22).

Molt documentat: Baraut, 1988, pàg. 135 (1071: Ipso Vallo) i Baraut, 1990, pàg. 103 (1250: in villa de Xoval), 120 (1263: in villa de Xoval), 129 (1269: in vila de Xoval), etc.

³⁹ *Pont-xetmar*, al mun. de Cornellà del Terri, Pla de l'Estany; *Cal Xemmar* (grafia emprada per la GGCC), al mun. d'Utxafava, Urgell.

En el primer cas, Català Roca (*Els Castells Catalans* vol. III, pàg. 204 i 206) tracta la relació entre la família Xetmar i el castell de Cornellà del Terri.

Sobre la genealogia del llinatge Xetmar, vegeu *Els Castells Catalans*, vol. II, pàg. 215.

*Xarabau*⁴⁰ —ambdós originats en antropònims germànics—⁴¹ que provenen no d'una [s-] o d'una [k-], sinó d'una [t-] (*Tedmar* i *Tarabau*), poden relacionar-se amb l'operativitat d'aquest recurs, ja que altrament resulta difícil d'explicar aquest canvi [t-]>[-] per raons estrictament fonètiques. El funcionament d'aquest recurs expressiu és encara més probable en un topònim com *Aigua-xelida* (al municipi de Palafrugell, Baix Empordà) que correspon a la pronúncia connotada de la forma *Aigua Gelida*.

Com ja hem assenyalat, és difícil afirmar que, en la majoria de casos de noms de lloc, el canvi fonètic que ha portat a la solució amb fricativa palatal sorda inicial ha estat motivat pel valor afectiu o expressiu d'aquest so en aquesta posició; tanmateix creiem que en la toponímia també cal tenir en compte aquesta hipòtesi que, d'altra banda, sembla un fet en l'antroponímia —concretament, en un camp tan marcadament afectiu com són els hipocorístics— i en el vocabulari comú —sobretot en formes de caràcter dialectal o local⁴².

⁴⁰ *Castell de Tarabau* (al límit entre la Baronia de Rialb, la Noguera, i Coll de Nargó, Alt Urgell); *Taravaus* (antic municipi unit actualment a Navata, Alt Empordà); *coll de Tarabaus* (a l'Albera, dins el terme de Portbou, Alt Empordà); *Travau*, llogaret de Sant Sadurní de l'Heura, Baix Empordà; i *Mas Xarabau* i *turó de Xarabau* (Maçanet de la Selva, la Selva).

Sobre el primer cas, vegeu el modèlic treball monogràfic de J. Mir i J. Moran: "Tarabau: un topònim antic urgellès" (Moran, 1995, pàg. 125-135).

⁴¹ TEUDEMARES>Tedmar>Xetmar Originàriament format per *Teude*- 'poble' i *mares* 'famós' (Kremer, 1989, pàg. 12 i 14). Ja el trobem documentat com a antropònim, *Tedmar*, el 976 (RAC-I, 1994, pàg. 533). TAR(A)BALD>Tarabald. Nom d'origen gòtic format a partir de *tar(a)*-, de significat incert, i *bald*, 'audaç, valent' (Moran, 1995, pàg. 125). Ja apareix documentat com a *castro Tarabaldi* el 892 (Moran, 1995, pàg. 127) i com a antropònim, *Taravaldo*, el 961 (RAC-I, 1994, pàg. 528).

⁴² Hi ha d'altres casos de noms antics que podrien tenir relació amb aquest treball, sobre els quals, però, no posem prou informació com, per exemple, *Xetballi* (antropònim) al *Cartoral de Santa Maria de Roses* (1986, pàg. 107 i 108) potser a partir de TEUDEBALDUS>Tedbald.

BIBLIOGRAFIA

- AEBISCHER, P. (1926), *Etudes de toponymie catalane*, IEC, Barcelona.
- ALBAIGES, J. M. (1983), *Diccionari de noms de persona*, Ed. 62, Barcelona.
- BARAUT, C. (1988), *Cartulari de la vall d'Andorra segles IX-XIII* vol. I, Andorra.
- BARAUT, C. (1990), *Cartulari de la vall d'Andorra segles X-XIII* vol. II, Andorra.
- Cartulario de Sant Cugat del Vallès* (1945) CSIC, Barcelona.
- CATALÀ ROCA, P. (1967-1979), *Els castells catalans*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- COROMINES, J. (1965), *Estudis de toponímia catalana I*, Ed. Barcino, Barcelona.
- COROMINES, J. (1970), *Estudis de toponímia catalana II*, Ed. Barcino, Barcelona.
- COROMINES, J. (1971), *Lleures i converses d'un filòleg*, Club Editor, Barcelona.
- COROMINES, J. (1995), *Onomasticon Cataloniae* vol. III, Curial Edicions Catalanes, Barcelona.
- DCVB = ALCOVER, A. i MOLL, F. de B. (1988), *Diccionari català-valencià-balear*, Editorial Moll, Palma de Mallorca.
- DECLC = COROMINES, J. (1980), *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, Curial Edicions, Barcelona.
- GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana* (1986) Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2a. edició.
- GGCC = *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (1981) Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1a. edició.
- GULSOY, J. (1993), *Estudis de gramàtica històrica*, Institut Universitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València/Barcelona.
- KREMER, D. (1969-1972), *Die germanischen personennamen in Katalonien*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- KREMER, D. (1989), "Llista de cognoms catalans d'origen germànic extreta del llibre *Die germanischen personennamen in Katalonien* del Dr. Dieter Kremer", Institut Municipal d'Acció Cultural, Reus.
- MARQUÉS J. M. (1986), *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, IEC, Barcelona.
- MOLL, F. de B. (1982), *Els llinatges catalans*, Editorial Moll, Mallorca.
- MOLL, F. de B. (1991), *Gramàtica històrica catalana*, Universitat de València, València.
- MORAN, J. (1995), *Estudis d'onomàstica catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- MOREU-REY, E. (1982), *Els nostres noms de lloc*, Editorial Moll, Mallorca.
- PIEL, J. M., KREMER, D. (1976), *Hispano-gotisches Namenbuch*, Heidelberg.
- RAC-I = BOLOS, J. i MORAN, J. (1994), *Repertori d'antropònims catalans (RAC) I*, IEC, Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, M. (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Salvat, Barcelona.
- VENY, J. (1978), *Estudis de geolingüística catalana*, Ed. 62, Barcelona.
- VENY, J. (1987), *Els parlars catalans*, Editorial Moll, Palma de Mallorca.